

## **10-MAVZU. Globallashtirish sharoitida transmilliy korporatsiyalar.**

Baynalminallashtirish jarayonining asosiy komponenti va globallashtirishning muhim manbalaridan biri transmilliyalashtirish hisoblanadi. Uning doirasida mamlakatning ishlab chiqarishi, iste'moli, eksporti, importi va daromadlarining ulushi mazkur davlat chegarasidan tashqaridagi xalqaro markazlarga bog'liq. Bu erda eng etakchi kuch sifatida bir vaqtda o'zi ham baynalminallashtirishning eng asosiy harakatlantiruvchi kuchi hamda natijasi hisoblangan transmilliy kompaniyalar ishtirok etadilar. Shunday qilib, zamonaviy global iqtisodiyotda asosiy harakatlanuvchi shaxs bo'lgan davlatlar bilan bir qatorda unda transmilliy korporatsiyalar ham juda katta rol o'ynaydi.

“Trans” old qo'shimchasi o'z nomi bilan – TMK milliy chegaralardan tashqarida tovar va xizmatlarni ishlab chiqaradilar va sotadilar; ular g'oyalarni, didlarni, standart va texnologiyalarni butun dunyo bo'ylab tarqatadilar; ular o'z operatsiyalarini global miqyosda rejalashtiradilar, bunda o'z milliy xarakterlarini saqlab qoladilar. Transmilliy kompaniyalar deganda ko'pincha, o'z ishlab chiqarish aktivlarini birdan ortiq mamlakatda nazorat qila oladigan kompaniyalar tushuniladi. Asos mamlakatlardagi bosh kompaniyalar qabul qiluvchi mamlakatlardagi sho'ba kompaniyalar va filiallarni investitsiyalagan holda xorijiy aktivlarga ega bo'ladilar. Investirlashtirishning bunday turi boshqaruv va nazorat huquqini inobatga oladi va to'g'ri xorijiy investitsiyalar sifatida ko'rib chiqiladi. Bunga qarama-qarshi ravishda portfelli investitsiyalar nazorat huquqini bermaydi, ular odatda, daromad olish maqsadida pul bozorlari vositalarini va xorijiy qimmatli qog'ozlarni xarid qilishni nazarda tutadi.

Kompaniya agar faqatgina xorijda savdo qilsa yoki xorijiy firmalarning hamkorlari sifatida ishtirok etsa TMK hisoblanmaydi. Kompaniya uchun TMK maqomini olishning bir necha yo'llari mavjud. Masalan, agar: 1) kompaniya xorijda bir necha affilyat yoki filiallarga ega bo'lsa; 2) ular dunyoning ko'pgina mamlakatlarida faoliyat yuritadilar; 3) xorijda olingan daromadlar ulushi yoki boshqa daromadlar barcha daromadlarga nisbatan yuqori bo'lsa; 4) uning ishchilari, aksionerlari va menejerlari ko'pgina turli mamlakatlardan bo'lishi kerak; 5) uning xorijiy operatsiyalari – bu nafaqat savdo, shuningdek ishlab chiqarish, tadqiqotlar, ishlanmalar ham bo'lishi mumkin.

Bundan tashqari, Xalqaro kompaniyalar statistikasi ko'pgina murakkabliklarga duch keladi. Xususiyy firma sifatida ular o'z faoliyatlari haqida axborotlarni zo'rg'a beradilar, buning ustiga axborotlarning bir qismi berkitiladi. Xalqaro korporatsiyalarning izohida ham farqlar mavjud. Ular odatda, kamida ikki mamlakatdagi aktivlar ustidan nazorat qilish huquqiga ega firma sifatida aniqlanadi. Boshqa mualliflar esa xorijiy ishlab chiqarish hajmi kabi kriteriyaning ahamiyatini ta'kidlaydilar. Shu narsa aniqki, TMKni bir xilda aniqlash juda katta murakkabliklarni o'zida mujassamlashtirgan, chunki transmilliy korporatsiyalarning tashkiliy tuzilmasi xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi o'zgarishlarga moslashgan holda doimiy ravishda o'zgarib turadi. TMKlar bo'yicha BMT komissiyasi o'z vaqtida transmilliy kompaniyalarga quyidagicha ta'rif bergan:

Bu kompaniyalar:

- yuridik shakli va faoliyat doirasidan qat'iy nazar ikki yoki undan ortiq mamlakat birligini o'z ichiga oladi;

- bir yoki undan ortiq rahbarlik markazlari orqali umumiy strategiyani amalga oshirish va kelishilgan siyosat yuritish imkonini beruvchi qarorlar qabul qilish tizimi doirasida operatsiyalarda o'zib ketuvchi;

- alohida birliklari bir-biri bilan mulk orqali yoki ulardan biri yoki bir nechta boshqasining faoliyatiga, xususan, bilimlarni, rusurslarni va boshqasi bilan majburiyatlarni bo'lishish kabi qandaydir boshqacha tarzda o'zaro bog'langan;

Xalqaro korporatsiyalarning ikki ko'rinishi farqlanadi:

1. Transmilliy korporatsiyalar (TMK) – kapital bo'yicha milliy (bosh kompaniya bir mamlakatga tegishli bo'ladi) va faoliyat doirasi bo'yicha xalqaro (investitsiyalar dunyoning ko'pgina mamlakatlarida amalga oshiriladi).

2. Multimilliy korporatsiyalar (MMK) – kapital bo'yicha ham, faoliyat doirasi bo'yicha ham xalqaro bo'lgan kompaniyalar (bosh kompaniya kapitali bir necha mamlakatlar kapitaliga tegishli, investitsiyalar ham dunyo bo'ylab amalga oshiriladi).

Zamonaviy xalqaro korporatsiyalar etakchilarining ko'pchiligi TMK shakliga ega, modomiki, zamonaviy sharoitlarda bu farq sekin- asta yo'qolib borayotgan bo'lsada. AQSh va boshqa ko'pgina mamlakatlarda transmilliy korporatsiyalar atamasidan ko'ra, multimilliy atamasini ishlatishni afzal ko'radilar, haqiqatda esa mulk va nazorat multimilliy hisoblanmaydi. Odatda, firma o'z operatsiyalarini milliy chegaralar orqali yagona mamlakat bazasida amalga oshiradi. Ko'p multimilliy korporatsiyalar etnomarkaziy bo'lib, o'z shtab-kvartiralarini joylashgan mamlakatga mo'ljallangan va ularning xorijda joylashgan filiallarga, ilmiy-tadqiqot bo'limlariga ko'rsatmalari asosan shu erdan beriladi. Buning ustiga MMKlarning unchalik katta bo'lmagan, lekin o'suvchi qismi aniq bir davlatga bog'liq bo'lmagan geomarkaziy bo'lib bormoqda.

Turli mamlakatlarning TMKlari orasida strategik al'yanslar aniq bir mamlakatlar bilan TMKlar uyushmalari masalalarini murakkablashtiradi. Bu al'yanslar mahsulotlarni bo'lish (production sharing), qo'shma tadqiqotlar, tarmoq kelishuvlari va boshqalar haqidagi kelishuvlar shakllarini qabul qilishi mumkin. Nihoyat, qabul qiluvchi mamlakatlar TMK larni ularning talablariga mos keluvchi faoliyatga majbur qilishi mumkin. Masalan, TMK lar ba'zan qo'shma korxonalar (qK) bilan mahalliy firmalarning tashkiliy shaklida mamlakatga singib ketishi mumkin. Ikki yoki undan ortiq firmalarni o'z ichiga oluvchi bunga o'xshash qK lar Sharqiy Evropa va rivojlanayotgan mamlakatlar uchun xarakterlidir.

Shunday qilib, "Transmilliy korporatsiya" atamasi asos mamlakat ko'pgina halqaro kompaniyalar uchun juda muhimligini davom ettirishi lozimligini haqidagi fakti aniq aks ettiradi. Buning ustiga geomarkaziy firmalar, strategik al'yanslar va qo'shma korxonalarning mavjudligi korporatsiyalarning milliylik ahamiyatining darajasi bilan bir-biridan farq qilishini namoyish qiladi.